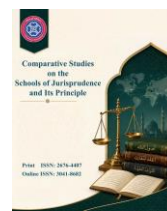

Comparative Studies on the Schools of Jurisprudence and Its Principles

Print ISSN: 2676-4407 | Online ISSN: 3041-8682

Journal Homepage: <https://mfu.uok.ac.ir/>

An Analysis of the Methodology of Deriving Uṣūlī Principles among the Ḥanafīs

Sara qaderi¹ , Mohammad Jamali² , Mostafa zolfaghartalab³

1- PhD candidate of Shafe'i Jurisprudence, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: saraqaderi7@gmail.com

2- Associate Professor, Department of Shafi'i Jurisprudence, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: dm_jamali50@ut.ac.ir

3- Associate Professor, Department of Shafi'i Jurisprudence, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: zolfaghar49@ut.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 8 December 2024

Received in revised form 26 February 2025

Accepted 19 April 2025
Available online 27 April 2025

Keywords:

Uṣūlī Schools,
School of the Jurists,
Ḥanafī School,
Uṣūlī Principles,
Induction of Subsidiary
Legal Rulings.

ABSTRACT

The methods of deriving and formulating legal-theoretical principles within the Ḥanafī school have long been the subject of diverse interpretations. This study aims to provide a precise account of the methods employed by Ḥanafī jurists in the derivation and establishment of uṣūlī principles and to clarify the actual relationship between legal theory (*uṣūl*) and substantive legal rulings (*furū'*) within this school. The central question of the research is whether the Ḥanafī uṣūlī methodology is founded solely upon the inductive examination of subsidiary legal rulings or whether it utilizes a broader range of inferential methods; and, if multiple methods are indeed employed, how the role of each may be explained within the overall structure of this methodology. Using a descriptive-analytical approach and based on a comprehensive examination of primary Ḥanafī legal-theoretical and juristic sources, this study investigates the methods through which uṣūlī principles are derived in the Ḥanafī tradition. In this regard, the principal modes of derivation are examined and analyzed, including the induction of subsidiary legal rulings, the induction of revealed legal texts (*istiqrā' al-nuṣūṣ al-shar'iyyah*), direct inference from textual evidence (*istinbāt mubāshir min al-naṣṣ*), the examination of the statements of the Companions (*istiqrā' aqwāl al-ṣaḥābah*), and the utilization of rational proofs (*adillah 'aqliyyah*) and linguistic indicators (*qarā'in lughawiyyah*). The findings demonstrate that although the Ḥanafī uṣūlī methodology exhibits methodological diversity, the induction of subsidiary legal rulings occupies a central, foundational, and determinative position in the formation of its legal-theoretical principles. Ḥanafī legal theorists generally extracted uṣūlī principles through extensive examination of juristic rulings transmitted from the leading authorities of the school, thereby establishing a close connection between legal theory and the practical experience of *ijtihād*. At the same time, the results indicate that the centrality of inductive analysis of legal rulings does not imply that the Ḥanafī methodology is confined to this approach alone. Rather, other inferential methods perform complementary and supportive functions, contributing to the confirmation, consolidation, and elucidation of uṣūlī principles. Accordingly, the Ḥanafī uṣūlī methodology may be characterized as an experience-based, practice-oriented, and flexible approach that adopts a method of detailed differentiation in legal-theoretical terminology while avoiding excessive dialectical disputes, speculative controversies, and purely hypothetical assumptions. Within this framework, legal theory emerges from within the substance of positive law itself, a feature that endows the system with a high degree of internal coherence, practical effectiveness, and intellectual dynamism.

Cite this article: Qaderi, S, Jamali, M. and Zolfaghartalab, M. (2025). An Analysis of the Methodology of Deriving Uṣūlī Principles among the Hanafīs. *Comparative Studies on the Schools of Jurisprudence and its Principles*, 8(1), 20 -41. doi: 10.22034/mfu.2026.145118.1651

© The Author(s) retain the copyright.

Publisher: University of Kurdistan.

DOI: <https://doi.org/10.22034/mfu.2026.145118.1651>

Introduction

The science of *uṣūl al-fiqh* constitutes a foundational discipline in the process of deriving religious rulings, providing the principles and methodological regulations for understanding religious texts and extracting legal judgments. Nevertheless, different schools of legal theory throughout the history of Islamic jurisprudence have developed and formulated their legal-theoretical principles on the basis of distinct methodological and epistemological foundations.

Among these schools, the Ḥanafī school occupies a distinctive position. In this tradition, *uṣūl al-fiqh* is not merely a theoretical and abstract discipline; rather, it developed in close connection with subsidiary legal rulings, the practical experience of *ijtihād*, and the juristic legacy of the school's leading authorities. Consequently, understanding the Ḥanafī *uṣūlī* methodology is impossible without examining the methods through which *uṣūlī* principles were derived (*takhrīj*) and established (*ta'sīs*) within this tradition.

A defining characteristic of the Ḥanafī school is that many of its *uṣūlī* principles were derived through the inductive examination of subsidiary legal rulings and the systematic investigation of opinions transmitted from the founding authorities of the school. In this process, subsidiary legal rulings functioned as empirical and concrete data for the formulation of legal-theoretical principles. This does not imply, however, that the Ḥanafī methodology was exclusively based on the induction of subsidiary legal rulings. In addition to this approach, Ḥanafī legal theorists employed the induction of revealed legal texts, direct inference from textual evidence, the examination of the statements of the Companions, linguistic indicators, and rational proofs. The Ḥanafī *uṣūlī* methodology should therefore be understood as a multilayered and systematic approach in which legal-theoretical principles emerged within jurisprudence itself and in close association with the practice of *ijtihād*.

Method

This study forms part of a doctoral dissertation entitled “*Evaluating the Ḥanafī Uṣūlī Methodology: Formation, Development, and Function*.” It employs a descriptive-analytical approach based on an extensive examination of primary Ḥanafī legal-theoretical and juristic sources.

The research investigates and analyzes various methods used in the derivation of *uṣūlī* principles, including the induction of subsidiary legal rulings, the induction of revealed legal texts, direct inference from textual evidence, the examination of the statements of the Companions, the study of the Arabic language, and the utilization of rational correlation and logical reasoning.

Results

The findings of this study demonstrate that the derivation of *uṣūlī* principles within the Ḥanafī school was not based on a single or simplistic method. Rather, it emerged from a coherent and multilayered set of inferential tools that collectively contributed to the formation of the school's legal-theoretical system. Among these methods, however, the induction of subsidiary legal rulings occupies a central and decisive position. Through the systematic examination of rulings transmitted from the leading authorities of the school, Ḥanafī legal theorists sought to extract general principles from particular juristic opinions. As a result, *uṣūl al-fiqh* within the Ḥanafī tradition maintained a close relationship with earlier juristic rulings and remained distinct from a purely abstract theoretical discipline.

Alongside the induction of subsidiary legal rulings, the study shows that Ḥanafī scholars also relied upon the induction of revealed legal texts to establish and clarify *uṣūlī* principles. Direct inference from

textual evidence, the examination of the statements of the Companions, attention to the Arabic language, and the use of rational and logical principles likewise played important roles in the process of deriving *uṣūlī* rules. These methods, however, generally functioned in a supplementary and supportive capacity, often serving to reinforce or elucidate principles whose primary roots lay in subsidiary legal rulings.

Conclusions

Based on the findings of this study, the derivation and formation of *uṣūlī* principles within the Ḥanafī school cannot be attributed to a single method or source. Rather, this process resulted from the interaction of a comprehensive system of inferential methodologies, at the forefront of which stands the induction of subsidiary legal rulings.

This characteristic demonstrates that the Ḥanafī *uṣūlī* methodology developed in profound connection with jurisprudence and the juristic legacy of the school's founding authorities. Within this tradition, legal theory was formulated not as an abstract discipline detached from jurisprudence but as an integral component of juristic practice and experience. Accordingly, *uṣūl al-fiqh* for the Ḥanafīs functioned primarily as a means of explaining, organizing, and systematizing existing legal rulings rather than as a purely theoretical and speculative enterprise.

At the same time, the present study reveals that although the induction of subsidiary legal rulings plays a pivotal role, the Ḥanafī methodology is not confined to this approach. It also incorporates the induction of revealed legal texts, direct textual inference, the statements of the Companions, linguistic indicators, and certain forms of rational argumentation. This methodological diversity reflects the flexibility and pragmatic orientation of the Ḥanafī school, which sought to maintain a balance between fidelity to the juristic heritage of earlier authorities and responsiveness to the demands of legal reasoning.

It may therefore be concluded that, by situating legal theory within the heart of jurisprudence, the Ḥanafīs developed a model of systematic *ijtihād* in which *uṣūl al-fiqh* serves as an instrument for understanding, explicating, and sustaining juristic reasoning rather than as a field for purely theoretical disputation.

Funding

This research received no specific financial support.

CRediT authorship contribution statement

All three authors contributed to the preparation of this article. Their respective contributions are as follows:

- Sara Qaderi: 35%
- Mohammad Jamali: 35%
- Mostafa Dholfaghartalab: 30%

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest related to this research.

Acknowledgements

The authors would like to express their sincere gratitude to the editorial team of the *Biannual Journal of Comparative Studies on the Schools of Jurisprudence and Its Principles (CSSJIP)* for their careful review and valuable guidance in addressing deficiencies and refining the manuscript. They also extend their appreciation to the anonymous reviewers whose insightful critiques and meticulous observations significantly enhanced the scholarly quality of this study.

مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب

شاپا چاپی: ۴۴۰۷-۲۶۷۶ شاپا الکترونیکی: ۸۶۸۲-۳۰۴۱

Journal Homepage: <https://mfu.uok.ac.ir/>

واکاوی روش تخریج قواعد اصولی نزد حنفیه

سارا قادری^۱، محمد جمالی^۲✉، مصطفی ذوالفقارطلب^۳

۱. دانشجوی دکترا، گروه فقه شافعی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، تهران، ایران؛ رایانامه: saraqaderi7@gmail.com

۲. دانشیار، گروه فقه شافعی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، تهران، ایران؛ رایانامه: dm_jamali50@ut.ac.ir

۳. دانشیار، گروه فقه شافعی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، تهران، ایران؛ رایانامه: zolfaghar49@ut.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۱۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۲/۰۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۳۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۲/۰۷

کلیدواژه‌ها:

مکاتب اصولی، مکتب فقه، حنفیه،

قواعد اصولی، استقراء فروع فقهی.

روش‌های استنباط و تخریج قواعد اصولی نزد حنفیه، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مناهج اصولی، همواره مورد تفاسیر گوناگون بوده است. این مقاله با هدف تبیین دقیق روش‌های تخریج و تأسیس قواعد اصولی نزد حنفیه و بازنمایی نسبت واقعی میان اصول و فروع در این مکتب سامان یافته است. مسئله اصلی این پژوهش آن است که آیا منهج اصولی حنفیه صرفاً بر استقراء فروع فقهی استوار است یا از مجموعه‌ای متنوع از روش‌های استنباطی بهره می‌گیرد و در صورت تعدد روش‌ها، جایگاه هر یک در ساختار این منهج چگونه قابل تبیین است. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر تتبع در منابع اصیل اصولی و فقهی حنفیه، به بررسی روش تخریج قواعد اصولی نزد حنفیه پرداخته است. در این راستا مهم‌ترین شیوه‌های تخریج قواعد اصولی، از جمله استقراء فروع فقهی، استقراء نصوص شرعی، استنباط مستقیم از نص، استقراء اقوال صحابه و بهره‌گیری از ادله عقلی و قرائن زبانی بررسی و تحلیل شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که هرچند منهج اصولی حنفیه از تنوع روشی برخوردار است؛ اما استقراء فروع فقهی جایگاهی محوری، بنیادین و تعیین‌کننده در تکوین قواعد اصولی این مکتب دارد. اصولیان حنفی غالباً قواعد اصولی را در پرتو تتبع گسترده در فروع فقهی منقول از ائمه مذهب استخراج کرده‌اند؛ امری که موجب پیوند وثیق اصول فقه با تجربه عملی اجتهاد شده است. در عین حال، نتایج پژوهش حاکی از آن است که محوریت استقراء فروع به معنای انحصار منهج حنفیه در این روش نیست، بلکه سایر روش‌های استنباطی نقش تقویتی، تکمیلی و پشتیبان ایفا کرده و در تثبیت، تحکیم و تبیین قواعد اصولی به کار رفته‌اند و بر این اساس منهج اصولی حنفیه را باید رویکردی تجربه‌محور، کاربردگرا و منعطف دانست که ضمن درپیش گرفتن روش تفصیل در مصطلحات اصولی از جدل و منازعات نظری و افتراضات ذهنی پرهیز می‌کند. روشی که در آن اصول فقه در متن فقه شکل می‌گیرد و از این رهگذر از انسجام درونی، کارآمدی و پویایی بالایی برخوردار است.

استناد: قادری، سارا؛ جمالی، محمد و ذوالفقارطلب، مصطفی. (۱۴۰۴). واکاوی روش تخریج قواعد اصولی نزد حنفیه. مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب، ۸(۱)،

<https://doi.org/10.22034/MFU.2026.145118.1651> . ۲۰-۴۱

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه کردستان.

مقدمه

علم اصول فقه دانشی است که قواعد و ابزارهای استنباط احکام شرعی را سامان می‌دهد و بستر نظری اجتهاد را برای استخراج احکام از قرآن، سنت، اجماع و قیاس فراهم می‌سازد. با این حال، هر یک از مکاتب اصولی در تکوین قواعد خود روش خاصی برگزیده‌اند. در میان این مکاتب، مکتب حنفیه جایگاهی ممتاز دارد؛ زیرا قواعد اصولی در آن نه صرفاً به صورت نظری و انتزاعی، بلکه در پیوندی وثیق با فروع فقهی و تجربه اجتهادی فقهای مذهب شکل گرفته است (عبدالعزیز احمد، بی تا، ۲۹). اصولیان حنفی فرایند تخریج قواعد را بر پایه منابع متنوع و با رویکردی استقرایی سامان داده‌اند؛ به گونه‌ای که قواعد اصولی علاوه بر نصوص شرعی، از فروع فقهی منقول از ائمه مذهب، آراء و سیره صحابه، قواعد زبان عربی و برخی ملاحظات عقلی و منطقی نیز استخراج می‌شوند. از این رو، ضوابط اصولی نزد حنفیه حاصل تتبع در منابع گوناگون و بازتابی از روح اجتهادی این مکتب است.

بیشتر پژوهش‌های موجود درباره مکتب اصولی حنفیه یا به تاریخ تطور این مکتب، طبقات اصولیان و آثار آنان پرداخته‌اند، یا در قالب مقایسه میان مکتب فقه و متکلمین، ویژگی‌های کلی منهج حنفیه را تبیین کرده‌اند. در این آثار، استقراء فروع فقهی به عنوان مهم‌ترین شاخصه روش حنفیه مورد توجه قرار گرفته است؛ با این حال، غالب آنها به توصیف کلی این ویژگی بسنده کرده و به تحلیل مستقل و منظم روش‌های مختلف تخریج قواعد اصولی نپرداخته‌اند. از جمله این آثار می‌توان به مقاله «منابع، روش‌های استدلال، مزایا و معایب مکتب اصولی احناف»، نوشته فرزاد پارسا، در مجله فقه و مبانی حقوق اسلامی، سال ۱۳۹۵، و کتاب «طریقه الحنفیه فی علم أصول الفقه: تاریخها و سماتها المنهجیه» نوشته محمود عبدالعزیز احمد، انتشارات مرکز نما للبحوث والدراسات، بدون تاریخ و نیز کتاب «تطور الفكر الاصولی الحنفی» تألیف هیثم خزنة سال ۱۹۹۸ق اشاره کرد. هرچند این آثار در معرفی تاریخ، منابع و ویژگی‌های کلی مکتب حنفیه سودمندند؛ اما تمرکز اصلی آنها بر تاریخ اندیشه اصولی حنفیه و معرفی مؤلفه‌های آن است، نه تبیین روشمند شیوه‌های تخریج قواعد اصولی.

بر این اساس، پژوهش حاضر می‌کوشد با رویکردی توصیفی - تحلیلی و با رجوع مستقیم به منابع اصیل حنفیه، تصویری دقیق‌تر از روش‌های تخریج قواعد اصولی در این مکتب ارائه دهد. نوآوری این پژوهش در آن است که نشان می‌دهد هرچند استقراء فروع فقهی هسته اصلی منهج حنفیه را تشکیل می‌دهد؛ اما تبیین جامع این منهج بدون توجه به نقش نصوص شرعی، اقوال صحابه، زبان عربی و برخی استدلال‌های عقلی امکان‌پذیر نیست. بدین سان، پژوهش حاضر ضمن بازخوانی مستقیم متون اصیل حنفیه، تنوع نسبی روش‌های تخریج قواعد اصولی را آشکار می‌سازد؛ تنوعی که در آن استقراء فروع روش غالب است؛ اما تمامی واقعیت مکتب حنفیه در آن خلاصه نمی‌شود.

سؤال اصلی پژوهش آن است که حنفیه قواعد اصولی خود را از چه روش‌هایی تخریج کرده‌اند و هر یک از این روش‌ها بر چه مبانی و ویژگی‌هایی استوار است؟

این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع مکتوب، به ویژه آثار اصیل اصولی حنفیه، درصدد تبیین سازوکارهای منهجی اصولیان حنفی در تأسیس و تخریج قواعد اصولی است؛ قواعدی که مبانی استنباط احکام فقهی در این مکتب را تشکیل می‌دهند. در این راستا، پژوهش حاضر به اختصار به ویژگی‌های اصلی مکتب حنفیه می‌پردازد تا زمینه لازم برای ورود به بحث فراهم شود. سپس می‌کوشد مهم‌ترین منابع و مبانی مورد استناد اصولیان حنفی در فرایند تخریج قواعد اصولی را شناسایی و تحلیل کند و نشان دهد این مکتب با چه شیوه‌هایی از داده‌های فقهی، نصوص شرعی و سایر قرائن استنباطی به تدوین قواعد اصولی دست یافته است.

۱. ویژگی‌های مکتب اصولی حنفیه

مکتب اصولی حنفیه دارای چند خصیصه بنیادین است که روح این مکتب را شکل می‌دهد. به گونه‌ای که در استنباطات احکام فقهی اثرگذار است. در این بخش به خصائص مکتب اصولی حنفیه به شرح زیر پرداخته می‌شود.

۱-۱. تأثیر پذیری قواعد اصولی از فروع فقهی

مهم‌ترین ویژگی مکتب حنفیه، پیوند وثیق اصول با فروع فقهی است؛ بدین معنا که قواعد اصولی نزد آنان صرفاً حاصل تأملات نظری نیست، بلکه از فتاوا و آرای فقهی ائمه مذهب، به‌ویژه ابوحنیفه و شاگردان وی، استخراج شده است. از این رو، استقرار و تتبع در فروع فقهی نقشی اساسی در شکل‌گیری ضوابط اصولی دارد. این ارتباط به اندازه‌ای استوار است که در صورت تعارض میان یک قاعده اصولی و حکم فقهی منقول از ائمه مذهب، غالباً حکم فقهی ترجیح داده شده و قاعده اصولی متناسب با آن بازتفسیر یا مقید می‌شود. برای نمونه، حنفیه بر این باورند که «لفظ مشترک» مفید عموم نیست (نسفی، ۱۳۲۶، ۷). با این حال، در مسئله‌ای فقهی اگر کسی بگوید: «أقسم بالله أن لا أكلم مولاک»، واژه «مولى» میان مولای اعلی (خداوند) و مولای اسفل (بنده) مشترک است. با وجود آن که براساس قاعده یادشده باید تنها یکی از معانی مراد باشد، حنفیه سخن گفتن با هر یک از دو مصداق را موجب نقض یمین دانسته‌اند (عیساوی، ۱۴۳۳، ۴۳). از این رو، برای هماهنگ‌سازی قاعده با فرع فقهی، استثنای «أن المشترك لا عموم له إلا إذا وقع فيه النفي» را مطرح کرده‌اند (امیر بادشاه، بی تا، ۲۳۵/۱؛ تفتازانی، ۱۴۱۶، ۱۲۱/۱). بر این اساس، قواعد اصولی در مکتب حنفیه همواره در راستای فروع فقهی و بازتاب‌دهنده روح اجتهادی ائمه مذهب‌اند، نه صرفاً محصول نظریه‌پردازی مستقل. این ضوابط افزون بر آن که مبنای استنباط احکام به‌شمار می‌آیند، چارچوبی برای حفظ انسجام اجتهادات و جلوگیری از خروج مجتهد از اصول مذهب نیز فراهم می‌کنند.

۲-۱. کاربردی بودن قواعد اصولی

از دیگر ویژگی‌های مکتب حنفیه، کاربرد عملی قواعد اصولی است. این قواعد به گونه‌ای تدوین شده‌اند که مستقیماً در فرایند استنباط احکام شرعی به کار آیند و صرفاً در سطح مباحث نظری و انتزاعی باقی نمانند. از این رو، مجتهد می‌تواند با تکیه بر آنها، علاوه بر مسائل منصوص، در مواجهه با مسائل نوپدید نیز احکام شرعی را در چارچوب اصول مذهب استنباط کند. همین ویژگی موجب شده است که آموزش و مطالعه اصول فقه حنفی پیوندی نزدیک با تجربه عملی اجتهاد داشته باشد و قواعد اصولی به ابزاری زنده و کارآمد در تحلیل و حل مسائل فقهی تبدیل شوند. نمونه این رویکرد را می‌توان در آثار اصولیان حنفی مشاهده کرد؛ چنان که سرخسی در تبیین یک مسئله اصولی، حدود ده صفحه مثال فقهی ذکر می‌کند که هرچند گاه موجب طولانی شدن بحث می‌شود؛ اما در فهم مطلب و کاربردی ساختن مباحث اصولی نقش مؤثری دارد (پارسا، ۱۳۹۵، ۲۵۳). به نظر می‌رسد پیوند نزدیک قواعد اصولی با فروع فقهی، مهم‌ترین عامل تقویت این ویژگی در منهج حنفیه بوده و از همین رو اصولیان حنفی در تدوین قواعد، کمتر به مباحث پیچیده کلامی و منطقی پرداخته‌اند.

۳-۱. دوری از جدل، مناظرات کلامی و افتراضات ذهنی

از ویژگی‌های مهم منهج اصولی حنفیه، پرهیز آگاهانه از جدل‌های کلامی، منازعات نظری و افتراضات ذهنی‌ای است که اثر مستقیم در استنباط احکام ندارند. فقهای این مکتب، علم اصول را دانشی ابزاری برای اجتهاد می‌دانند و تنها مباحثی را مطرح می‌کنند که در عمل فقهی کارکرد داشته باشد. از این رو، اشکالات فرضی بعید و مناقشات انتزاعی در آثار اصولی حنفیه جایگاه گسترده‌ای ندارد (سمیر، بی تا، ۲۰-۲۴). در مقابل، متکلمین چنین مباحثی را در راستای انسجام نظری علم اصول مهم دانسته و به همین دلیل مباحث کلامی و انتزاعی در آثار آنان پررنگ‌تر است (سمیر، بی تا، ۲۰). نمونه روشن این اختلاف، بحث «تکلیف بما لا یطاق» است؛ موضوعی که در آثار متکلمین با تفصیل و در پیوند با مباحثی مانند عدل الهی و قدرت انسان بررسی شده، درحالی که ثمره فقهی مستقیمی ندارد. از این رو در منهج حنفیه یا مطرح نشده یا به صورت مختصر و بدون ورود به مباحث کلامی

آمده است. این رویکرد ناشی از غفلت نیست، بلکه نتیجه نگاه کاربردمحور آنان و پرهیز از مباحث ذهنی بی‌ثمر در فرایند استنباط است. این شیوه نشان می‌دهد حنفیه در تدوین اصول، به‌جای ساخت نظامی صرفاً نظری، بر کارآمدی عملی و پیوند آن با فقه تمرکز داشته‌اند؛ که از مهم‌ترین وجوه تمایز آنان با مکتب متکلمین به‌شمار می‌آید.

۴-۱. منهج تفصیل در مصطلحات اصولی

با استقراء در قواعد اصولی حنفیه، روشن می‌شود که تفصیل در بیان مصطلحات از خصائص مهم این مکتب است. بدین معنا که حنفیه در اصول فقه میان اصطلاحات مختلف تمایز دقیق قائل‌اند و این تمایز گاه آثار فقهی متفاوتی نیز به‌دنبال دارد. به‌عنوان نمونه، شافعیه اقسام دلالت واضح را به دو نوع نص و ظاهر محدود کرده‌اند، درحالی‌که حنفیه آن‌را شامل محکم، مفسر، نص و ظاهر می‌دانند. همچنین در باب احکام تکلیفی، حنفیه میان فرض و واجب تفکیک می‌کنند، درحالی‌که شافعیه هر دو را تحت عنوان واحد واجب قرار داده و این اختلاف را لفظی می‌دانند (محلی، ۱۴۲۹، ۱۰۰/۱)؛ اما در واقع این تفاوت صرفاً لفظی نیست، بلکه آثار معنوی و فقهی دارد؛ چنان‌که در باب نماز، ترک فاتحه نزد شافعیه موجب فساد نماز است، درحالی‌که نزد حنفیه نماز صحیح ولی ناقص است. همچنین از حیث اعتقادی، انکار فرض موجب کفر و انکار واجب موجب فسق می‌شود. از نظر آثار عملی نیز ترک فرض موجب بطلان نماز و لزوم اعاده مطلق آن است؛ اما ترک واجب هرچند موجب نقصان نماز می‌شود، آن‌را باطل نمی‌کند و اعاده آن تنها در وقت ممکن است و پس از خروج وقت صرفاً استغفار لازم است. بنابراین، فرض و واجب مترادف نیستند و اختلاف میان آنها حقیقی و معنوی است نه لفظی. بر این اساس، منهج اصولی حنفیه بر دقت و تفصیل در اصطلاحات استوار است؛ به‌گونه‌ای که برای مفاهیم فقهی، مراتب و اصطلاحات متعددی وضع کرده‌اند تا دقت در بیان احکام و درجات آنها افزایش یابد، که نشان‌دهنده گرایش این مکتب به دقت در استنباط احکام است.

۲. روش‌های تخریج قواعد اصولی

تخریج قواعد اصولی یکی از فرآیندهای اساسی در علم اصول فقه است که به مجتهد امکان می‌دهد برای استنباط احکام شرعی از آنها بهره‌گیرد. این قواعد، چارچوب‌ها و روش‌هایی هستند که به فقها کمک می‌کنند تا در فرآیند استنباط احکام فقهی، از یک نظام منطقی و علمی پیروی کنند. تخریج قواعد اصولی به‌عنوان پلی بین نصوص جزئی و اصول کلی عمل می‌کند. در حقیقت، اهمیت تخریج قواعد اصولی در آن است که مجتهد را از سرگردانی در میان انبوه جزئیات نجات می‌دهد و او را قادر می‌سازد تا با اتکا بر قواعد منقّح و کلی، راهی روشن برای فهم و استنباط احکام بیابد. این فرآیند نه تنها موجب انسجام روش اجتهادی می‌شود، بلکه امکان گسترش و پویایی فقه را نیز فراهم می‌آورد؛ زیرا از رهگذر ضوابط اصولی است که می‌توان به مسائل جدید و متغیر پاسخ‌های منظم و مستدل داد. افزون بر این، تخریج قواعد اصولی سبب می‌شود که استنباط احکام در چارچوبی قابل پیش‌بینی و ضابطه‌مند جریان یابد، به‌گونه‌ای که هم از تشتت آراء جلوگیری گردد و هم اصالت مذهب در مواجهه با چالش‌های نو حفظ شود. در ذیل به تبیین و تشریح مهم‌ترین طرق تخریج این قواعد نزد حنفیه پرداخته می‌شود.

۲-۱. استقراء فروع فقهی

با شکل‌گیری مذاهب فقهی، استنباط احکام در دست مجتهدانی بود که قواعد استنباط را به‌کار می‌گرفتند؛ اما با غلبه تقلید پس از قرن چهارم (ابن حزم، بی‌تا، ۱۴۲/۶-۱۴۳)، فقه عمدتاً به نقل و حفظ آرای مذاهب محدود شد و نیاز به بازشناسی مبانی اصولی پیشوایان برای سنجش آراء و پاسخ‌گویی به مسائل نوپدید به‌وجود آمد، در این فضا، گرایش به استخراج اصول از فروع شکل گرفت تا مبانی اصولی ائمه از دل فروع فقهی بازشناسی شود و از جمود فکری جلوگیری گردد. اصولیان حنفی بر این باور بودند که ائمه مذهب در اجتهاد خود به قواعدی پایبند بوده‌اند که غالباً تصریح نشده؛ اما با تتبع در فروع فقهی می‌توان آنها را کشف کرد. از این‌رو، اصول فقه حنفی برخلاف اصول مدوّن شافعی، ماهیتی مستنبط دارد؛ یعنی قواعد کلی از دل فروع جزئی استخراج می‌شوند. ابن خلدون نیز تصریح می‌کند که آثار حنفیه در اصول فقه به فقه نزدیک‌تر است؛ زیرا مباحث اصولی را بر

فروع بنا کرده‌اند (ابن خلدون، ۱۴۲۵، ۲۰۱/۲) استقراء فروع مهم‌ترین روش تخریج قواعد اصولی در مکتب حنفیه است. در این روش، با بررسی احکام جزئی، وجوه اشتراک آنها شناسایی شده و از آنها قواعد کلی استنباط می‌شود. به‌طور کلی، اصول فقه در این مکتب تابع فروع فقهی است و هدف آن بیشتر تبیین و توجیه فروع منقول از ائمه مذهب است تا تولید فروع جدید. بنابراین، اصولیان حنفی ابتدا فروع را به‌عنوان داده‌های مسلم می‌پذیرند و سپس قواعدی استخراج می‌کنند که تبیین‌کننده همان فروع باشد؛ رویکردی که اصول را به ابزار توجیه فروع موجود تبدیل می‌کند نه مبانی ایجاد فروع جدید. این روش که نزد اصولیان معاصر با عنوان تخریج اصول از فروع شناخته می‌شود (باحسین، ۱۴۱۴، ۱۹)، پس از رواج تقلید و از زمان شکل‌گیری مکاتب فقهی تقویت شد. در واقع پس از تدوین الرسالة امام شافعی، توجه به مبانی اصولی مذاهب و کشف قواعد استنباط از فروع منقول از آنان به یکی از اهداف علمی تبدیل گردید.

۲-۱-۱. کاربست استقراء در آثار حنفیه: این روش در آثار متقدمان حنفیه به‌روشنی دیده می‌شود؛ به‌عنوان مثال جصاص برای اثبات عدم دلالت امر بر تکرار، بیان می‌دارد که مطابق مبانی مذهب اصحاب ما آنچه مؤید این رویکرد است دیدگاه آنان در مورد این مسئله است که اگر مردی به همسر خویش بگوید «طلق نفسک» اصل بر آن است که این قول بر یک طلاق حمل شود مگر آنکه نیت او سه طلاق باشد. همچنین اگر مالک به برده خویش بگوید: «تزوج» این امر منصرف به یک زن است مگر آنکه نیت او غیر آن باشد (جصاص، ۱۴۰۵، ۱۹۳/۱). همچنین بزدوی در مقدمه کتاب خود هدف کتابش را چنین بیان می‌کند که نخست به تعریف و توضیح اصول با توجه به معنای آنها در مذهب بپردازد، سپس هر قاعده اصولی را با نمونه‌های فقهی همراه سازد (بزدوی، بی‌تا، ۵). علاءالدین بخاری در شرح و توضیح سخن بزدوی گوید: مقصود آن است که ابتدا اصول و قواعد بیان شود سپس هر اصل با تکیه بر فروع مرتبط توضیح داده شود (بخاری، بی‌تا، ۱۸/۱). شاه ولی الله دهلوی در این باره می‌گوید: برخی ادعا می‌کنند که اختلاف میان ابوحنیفه و شافعی براساس اصول مذکور در کتاب بزدوی و امثال آن بنا شده است و حال آنکه حقیقت آن است که بیشتر این اصول قواعدی است که از فروع استخراج شده‌اند یعنی این قواعد مخرج از کلام ائمه هستند و ائمه خود این اصول را به‌صراحت بیان نموده‌اند (دهلوی، ۱۴۲۶، ۲۷۱/۱-۲۷۲)؛ اما با این‌وجود این قواعد اصولی در عمل توانسته‌اند پایه و اساس استنباط احکام مهمی قرار گیرند که محل اختلاف میان مذاهب فقهی، به‌ویژه میان حنفیه و شافعیه بوده است. از جمله نمونه‌های روشن این امر، اختلاف در تعیین ارکان و واجبات نماز است. شافعیه رکوع و سجود و نیز اعتدال و طمأنینه در آن دو را از ارکان نماز می‌دانند (شربینی، ۱۴۳۰، ۴۴۸/۱) و در اثبات این مدعا به حدیث معروف «المسء صلاته» استناد می‌کنند؛ حدیثی که در آن پیامبر اکرم (ص) شیوه صحیح اقامه نماز را به مردی اعرابی تعلیم می‌دهد و بر لزوم اعتدال و طمأنینه در رکوع و سجود تأکید کرده و خطاب به او می‌فرماید: «ارجع فصل فإنک لم تُصل» (مسلم، بی‌تا، ۲۹۷/۱). در مقابل، حنفیه بر این باورند که صرف امر به رکوع و سجود، مستلزم وجوب اعتدال و طمأنینه در آن دو نیست (ملاجیون، ۲۰۱۹، ۴۱). به‌نظر آنان، وجوب رکوع و سجود به‌صورت قطعی با آیه شریفه «ارکعوا واسجدوا» (حج/۷۷) ثابت می‌شود. الفاظ «ارکعوا» و «اسجدوا» از الفاظ خاص به‌شمار می‌آیند و براساس مبانی اصولی برگرفته از آراء متقدمین حنفیه، لفظ خاص مبین است و نیازی به بیان و توضیح زائد ندارد؛ از این‌رو نمی‌توان حدیث را در مقام تبیین آیه قرار داد. افزون بر این، آیه قرآن از حیث ثبوت و دلالت قطعی است، در حالی که حدیث «المسء صلاته» از اخبار آحاد و ظنی الثبوت محسوب می‌شود؛ بنابراین، نمی‌تواند موجب افزایش در مفاد آیه و اثبات رکن جدیدی در نماز گردد. بر این اساس، حنفیه رکوع و سجود را از فرائض نماز و اعتدال و طمأنینه در آن دو را از واجبات آن به‌شمار می‌آورند، نه از ارکان. این نمونه به‌خوبی نشان می‌دهد که چگونه قواعد اصولی استخراج‌شده از فروع فقهی، در مکتب حنفیه نقش تعیین‌کننده‌ای در استنباط احکام ایفا می‌کنند و پیوند وثیق میان قواعد اصولی و نتایج فقهی را به‌صورت عینی و کاربردی آشکار می‌سازد.

۲-۱-۲. بررسی و ارزیابی روش استقراء فروع: روش استقراء فروع موجب می‌شود قواعد اصولی در پیوند مستقیم با واقعیت فقهی و تجربه عملی اجتهاد شکل گیرند. مهم‌ترین اثر آن، ایجاد انسجام میان اصول و فروع، حفظ هماهنگی دستگاه

اجتهادی مذهب و تبیین منطق درونی آرای ائمه حنفیه است. از این رو، اصول فقه نزد حنفیه صرفاً دانشی نظری نیست، بلکه ابزاری کارآمد برای فهم و تنظیم فقه به شمار می‌آید. کاربردی بودن و واقع‌گرایی این روش نیز از آن جهت است که قواعد اصولی از فروعاتی استخراج می‌شوند که پیش‌تر در عرصه فتوا و اجتهاد تحقق یافته‌اند؛ از این رو با واقعیت استنباط سازگارتر و از تجرید و انتزاع دورترند. همچنین این روش در حفظ هویت مذهبی و بازسازی مبانی اجتهادی امام مذهب نقش مهمی دارد. با این حال، استقراء فروع با نقدهایی نیز مواجه است. نخست آن که در این رویکرد، اصول فقه گاه به ابزاری برای توجیه فروع موجود تبدیل می‌شود و نقش مستقل آن در استنباط احکام تضعیف می‌گردد؛ زیرا فروع ابتدا پذیرفته شده و سپس قواعد اصولی برای تبیین و دفاع از آنها استخراج می‌شوند. دوم آن که این روش می‌تواند به نوعی دور منطقی بینجامد؛ بدین معنا که فروع براساس قواعد اصولی استنباط شده‌اند و سپس همان قواعد از همان فروع استخراج می‌شوند. افزون بر این، پرسش از معیار صحت و اعتبار اولیه فروع همچنان باقی است؛ زیرا اگر قواعد اصولی از فروع اخذ شوند، اعتبار این قواعد تا حدی وابسته به اعتبار همان فروع خواهد بود. از این رو، ضرورت وجود معیارهای مستقل برای ارزیابی صحت فروع، یکی از چالش‌های اساسی این روش به شمار می‌رود.

۲-۲. استقراء نصوص شرعی

تاسیس قواعد اصولی بر پایه نصوص شرعی از ارکان بنیادی علم اصول فقه است؛ زیرا نصوص کتاب و سنت دو مرجع قطعی در اخذ قواعد شرعی محسوب می‌گردند و ضوابط مستخرج از این دو منبع از قطعیت بیشتری برخوردارند. در تاسیس ضوابط اصولی اصولیان با تتبع گسترده در آیات و روایات متعدد به استخراج اصولی دست می‌یابند که مبنای استنباطات و اجتهادات بعدی قرار گیرد. در این روش قوام قاعده بر تکرار و استمرار دلالت‌هاست نه نقل یک یا چند نص دال بر آن ضابطه. به عبارت دیگر ضوابط اصولی زمانی معتبر هستند که دلالت‌شان بر مجموعه‌ای از نصوص مشاهده شده باشد که این همان نقطه تمایز استقراء نصوص با استنباط از نص می‌باشد.

۲-۲-۱. کارکرد دوگانه استقراء نصوص: در واقع استقراء بر انسجام مجموعه‌ای از نصوص و هماهنگی آنها در دلالت تاکید دارد. بدین ترتیب قاعده اصولی نه بر مبنای رأی فردی و قیاس‌های عقلی بلکه محصول تتبع در نص شرعی و بازتابی از یک جریان مستمر و فراگیر در نصوص است (شاطبی، ۱۴۱۷، ۱۹/۱). این روش نه تنها در تولید قواعد اصولی بلکه در تثبیت و تایید آنها نیز نقش دارد. بسیاری از اصولیان پس از تدوین یک قاعده برای تحکیم آن به تتبع نصوص می‌پردازند و با ذکر شواهد متعدد از قرآن و سنت ضابطه خویش را استوار می‌سازند. از این جهت استقراء نصوص را می‌توان هم ابزار تاسیس و هم ابزار تأیید دانست. در مرحله تاسیس با گردآوری و جمع بندی دلالات نصوص، تولید ضابطه ممکن می‌گردد و در مرحله تأیید، نصوص به ضابطه مشروعیت می‌بخشند.

۲-۲-۲. نمونه‌های عملی استقراء نصوص در آثار متقدمان: در کتاب تقویم الأدله در بسیاری از موارد برای اثبات یک ضابطه، آیات و احادیث به‌عنوان مستند بیان شده است. در بحث عام و بیان معانی الفاظ، برای ذکر معنای «من» و «ما» به استقراء آیات می‌پردازد و معانی این الفاظ را با استدلال به آیات قرآن بیان می‌کند (دبوسی، ۱۴۲۱، ۱۱۱) ابن نجیم نیز در بیان معانی الفاظ به استقراء آیات و احادیث پرداخته و از خلال استشهاد به نصوص شرعی ضوابطی را برای فهم معانی الفاظ تبیین نموده است (ابن نجیم، ۱۴۲۲، ۱۱۶). این شواهد نشان می‌دهد که چگونه اصولیان حنفی با گردآوری نصوص قرآن و سنت، قواعد عام و کارآمد برای فهم نصوص و استنباط احکام استخراج کرده‌اند. یکی دیگر از ضوابط اصولی مأخوذ از استقراء نصوص «داخل شدن امت در خطاب خاص پیامبر» است؛ از نگاه حنفیه در خطاب خاص پیامبر هرگاه قرینه‌ای دال بر داخل شدن یا نشدن امت وجود نداشته باشد، امت نیز داخل خطاب قرار می‌گیرد (امیر بادشاه، ۱۴۰۳، ۲۵۱/۱)؛ اما از نگاه شافعیه خطاب خاص پیامبر، امت را شامل نمی‌شود؛ زیرا صیغه‌هایی چون «یا ایها النبی» اختصاص به خود ایشان دارد (محلّی، ۱۴۲۹، ۳۵۷/۱). استناد

حنفیه به آیات متعددی از قرآن است که در آنها پیامبر مورد خطاب قرار گرفته است و سپس آیات بعدی به این موضوع اشاره کرده‌اند که امت نیز داخل در این خطاب است. در واقع حنفیه با استقراء آیات قرآن این ضابطه را استخراج نموده‌اند.

۲-۳. بررسی و ارزیابی روش استقراء نصوص: استقراء نصوص به‌عنوان یکی از شیوه‌های مهم در استخراج و تدوین قواعد اصولی، متکی بر تتبع و بررسی جامع دامنه وسیعی از نصوص است. این فرایند منجر به تأسیس و تخریج قواعدی می‌شود که دلالت آنها بر مجموعه معتبری از نصوص محرز و مستند است. به عبارت دیگر این روش موجب می‌شود قواعد اصولی مستقیماً بر شالوده‌ای از آیات و روایات استوار شوند و در نتیجه از پشتوانه نقلی قوی‌تری برخوردار گردند که خود موجب افزایش مشروعیت و مقبولیت قواعد اصولی است. از این‌رو، این روش به‌عنوان یکی از روش‌های مهم استنباط اصول شناخته می‌شود.

با این‌وجود این روش با چالش‌هایی جدی مواجه است که اعتبار و اطلاق نتایج آن را محدود می‌سازد. نخستین محدودیت، ماهیت غالب استقراء ناقص است؛ چراکه احاطه کامل بر تک‌تک نصوص موجود، به‌ویژه در نصوص، غالباً ناممکن است. دومین چالش عمده، اتکای بخشی از استقراء بر نصوصی است که دلالت آن‌ها ظنی است؛ استخراج قاعده‌ای قطعی و کلی از مقدمات ظنی، اعتبار استنباط را به شدت متأثر می‌سازد. عامل سوم که میزان اعتبار این روش را تضعیف می‌کند، وجود اختلافاتی در تفسیر، تعیین سیاق و ادراکات مختلف از دلالت نصوص مورد استقراء است که خود زمینه‌ساز تعدد و تشتت در قواعد منتج خواهد بود.

۲-۳. استنباط از نص

اصولیان، به‌ویژه متقدمان، اهتمام ویژه‌ای به نصوص قرآن و سنت مبذول داشته و این دو را به‌عنوان سرچشمه‌ی اصلی تشریع تلقی کرده‌اند. آنان در دلالت‌های گوناگون کتاب و سنت تأملی ژرف نموده و برای استدلال به آنها، ضوابط و قواعد دقیقی وضع کرده‌اند تا راه‌گشای مجتهدان در استنباط احکام باشد. نصوص کتاب و سنت، همان‌گونه که بر احکام فقهی دلالت دارند، می‌توانند بر قواعد اصولی نیز دلالت کنند. از این‌رو بخش عمده‌ای از قواعد اصولی مستند به آیات قرآن و احادیث نبوی است (سلمی، ۱۴۱۸، ۳۰).

۲-۳-۱. روش‌های استنباط و استخراج قواعد اصولی از نصوص: شیوه‌ی استدلال اصولیان به قرآن و سنت در تخریج قواعد اصولی یکسان نیست؛ اصولیان حنفی در استنباط قواعد اصولی از نصوص شرعی از روش‌های متفاوتی بهره می‌بردند. در برخی موارد، یک آیه یا حدیث به‌تنهایی ضابطه‌ای اصولی را استخراج می‌کند و در برخی دیگر، برای تحکیم و تکمیل قاعده، از ادله تکمیلی نظیر نصوص دیگر، اجماع یا دلیل عقل استفاده می‌کردند. این تنوع روش‌ها نشان‌دهنده دقت علمی اصولیان و انعطاف روش‌شناختی آنان در مواجهه با نصوص مختلف است و اهمیت تحلیل دقیق هر نص و ترکیب آن با سایر شواهد را آشکار می‌سازد.

یکم) استنباط از نص واحد به تنهایی: در برخی موارد، نص شرعی به‌تنهایی و بدون نیاز به پشتوانه‌ی دیگر بر قاعده‌ای اصولی دلالت دارد که این دلالت گاه صریح و گاه به‌صورت ایما و اشاره است و در برخی موارد نیز از رهگذر مفهوم موافق یا مخالف آشکار می‌گردد. به‌عنوان نمونه، جصاص در تفسیر آیه «وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً قَالُوا أَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ» (بقره/۶۷)، و آیات پس از آن، چند قاعده اصولی را استنباط کرده است (جصاص، ۱۴۰۵، ۴۱/۱). از جمله این ضوابط، نخست آن است که عموم لفظ تا زمانی که امکان استعمال آن باقی است معتبر خواهد بود. جصاص در تبیین آیه‌ی «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً» بیان می‌کند که این آیه بر جواز ذبح گاو به‌صورت مطلق دلالت دارد. هنگامی که بنی‌اسرائیل درباره‌ی صفت گاو موردنظر پرسیدند، این پرسش موجب تضییق امر و اختصاص آن به یک گاو معین

شد. به عبارت دیگر، در آغاز عموم لفظ مراد بود و سپس تخصیص یافت (جصاص، ۱۴۰۵، ۴۱/۱). چنان که پیامبر (ص) فرمودند: «لو أنهم اعترضوا بقرة من البقر فذبحوها لأجزأت عنهم، ولكنهم شددوا فشدد الله عليهم» (ملاح، ۱۴۳۱، ۴۲).

ضابطه دیگر، دلالت امر بر فور و جواز تأخیر در صورت وجود نص دال بر آن است. قرآن پس از بیان بهانه‌جویی‌ها و پرسش‌های مکرر بنی اسرائیل می‌فرماید: «فَذَبِّحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ» (بقره/ ۷۱). آیه نشان می‌دهد که بنی اسرائیل در ابتدا به آنچه مأمور بودند عمل نکردند و فعلی را که باید بلافاصله انجام می‌دادند، به تأخیر انداختند. این تأخیر موجب تشدید سختی‌ها بر آنان شد، چنان که خداوند می‌فرماید: «فَيُظْلَمُ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَمًا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٌ أُحِلَّتْ لَهُمْ وَبِصَدِّهِمْ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ كَثِيرًا» (نساء/ ۱۶۰). بنابراین، مبادرت علی‌الفور در انجام مأموریه لازم است و تأخیر تنها در مواردی جایز است که نص شرعی به آن تصریح کرده باشد (جصاص، ۱۴۰۵، ۴۵/۱).

همچنین جصاص تأکید می‌کند که امر همواره دال بر وجوب است مگر این که دلیل شرعی بر خلاف آن وجود داشته باشد (جصاص، ۱۴۰۵، ۴۱/۱). دو شاخصه، دلالت امر بر وجوب را تقویت می‌کند: نخست، ذمّ بر ترک آن و دوم، ذکر وعید در صورت ترک. در آیات مربوط به داستان بنی اسرائیل، خداوند می‌فرماید: «فَذَبِّحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ» و این جمله نوعی نکوهش بنی اسرائیل است که در انجام مأموریه سستی ورزیدند. آیه بدین معنا اشاره دارد که آنان در برابر امر الهی، سهل‌انگاری کردند و این رفتار نشانگر آن است که انجام مأموریه واجب بوده و ترک آن جایز نبوده است.

نکته درخور توجه آن است که جصاص این قواعد را تنها از چند آیه محدود مربوط به یک واقعه تاریخی استخراج کرده است. این امر نشان می‌دهد که از نگاه اصولیان حتی یک مجموعه کوتاه از آیات می‌تواند منبعی غنی برای استنباط قواعد کلی و بنیادین اصول فقه باشد. دقت و عمق تحلیل جصاص در این آیات بیانگر آن است که وی به دنبال کشف روح استدلالی نهفته در نصوص بوده، نه صرفاً تفسیر لفظی آنها. وی از واقعه‌ای جزئی و خاص، اصولی کلی و فراگیر همچون دلالت امر بر وجوب، اعتبار عموم لفظ، جواز نسخ قبل از وقوع فعل و تخیر مأمور در امر مجهول‌الصفه را استخراج کرده است؛ امری که گویای پیوند وثیق میان تجربه فقهی و تأمل اصولی در مکتب حنفیه است.

دوم) استنباط از نص با همراهی ادله تکمیلی: در مواردی دیگر نص به کمک ادله دیگر تکمیل و تایید می‌شود. به عنوان مثال بزدوی در بحث دلالت امر بر وجوب ابتدا به بیان دلیل عقلی می‌پردازد؛ وی چنین بیان می‌دارد که فعل امر دال بر طلب و وجود است و کمال مطلوب در آن - فعل امر- وجوب است به عبارت دیگر امر بیانگر و مقتضی ایجاد فعل است و کم‌ترین حالت آن اباحه و حالت کمال آن وجوب است. در نظر گرفتن حالت کمال از آنجا که اباحه و ندب را نیز شامل می‌شود و آن دو را هم در برمی‌گیرد بهتر و برتر است. بنابراین امر دال بر وجوب است (بزدوی، بی‌تا، ۲۱). بزدوی سپس به بیان چند آیه به عنوان مستند می‌پردازد و سپس دلایل دیگری از عقل و اجماع برای این اصل بیان می‌کند. وی به این آیه اشاره می‌کند که می‌فرماید: «إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (نحل/ ۴۰). بزدوی می‌گوید مراد این آیه در حقیقت همان امر است یعنی زمانی که به چیزی امر کنیم امر ما شدنی است. یعنی هر جا ایجاد مطرح باشد امر نیز مطرح بوده است. در آیه دیگری می‌فرماید: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ تَقُومَ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ بِأَمْرِهِ» (روم/ ۲۵). در این آیه خداوند متعال قیام را به امر اضافه نموده و به آن نسبت داده است که خود بیانگر آن است که وجود و وجوب مقصود اصلی امر است. همچنین می‌فرماید: «فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ» (نور/ ۶۳)، داشتن ترس و برحذر بودن در برابر امر تنها در صورتی مطرح است که دلالت امر بر لزوم و وجوب باشد.

بدین‌سان قرآن و سنت نه تنها منبع اصلی احکام فرعی فقهی‌اند بلکه در سطحی عمیق‌تر بنیان بسیاری از قواعد اصولی نیز از دل آنها برآمده و اصولیان با دقت نظر خویش این قواعد را از نصوص شرعی استخراج نموده‌اند.

۲-۳-۲. بررسی و ارزیابی روش استنباط از نص و بیان تفاوت آن با استقراء نصوص: چنان که گذشت، در استقراء نصوص شرعی مجموعه‌ای از آیات و احادیث برای استخراج یک ضابطه اصولی بررسی می‌شود؛ اما در استنباط از نص، قاعده اصولی از منطوق یا مفهوم یک آیه یا حدیث به دست می‌آید. این دو روش از چند جهت با یکدیگر تفاوت دارند. نخست از

جهت قوت و استحکام قاعده؛ زیرا دلالت یک نص منفرد همواره با احتمال‌هایی همراه است، در حالی که قواعد اصولی باید از ثبات و استحکام کافی برخوردار باشند. از این رو، استقراء نصوص می‌تواند دلیل و مستندی محکم برای ضوابط اصولی باشد (سنوسی، ۱۴۳۰، ۴۲۸) و به سبب اتکا بر تکرار دلالت‌ها و تراکم شواهد لفظی و سیاقی، پشتوانه‌ای قوی‌تر برای تأسیس قواعد اصولی فراهم آورد و احتمال خطا را به حداقل برساند. تفاوت دوم به ماهیت قواعد مستخرجه بازمی‌گردد. از آنجا که ضوابط اصولی باید کلی و منضبط باشند، استقراء صحیح می‌تواند ضوابط را به صورتی منضبط و کامل همراه با قیود و شرایط لازم سازد (سنوسی، ۱۴۳۰، ۴۲۸)؛ در حالی که ضابطه مستنبط از یک نص خاص، همواره در معرض تخصیص، تقیید یا معارضه با ادله دیگر قرار دارد و از شمول و ثبات کمتری برخوردار است. تفاوت سوم آن است که استقراء، به دلیل اتکا بر اطراد و تکرار، بیشتر ناظر به مقاصد و جهت‌گیری‌های کلی شریعت است و غالباً به کشف قواعد عام می‌انجامد؛ اما استنباط از نص ممکن است تنها به استخراج یک ضابطه جزئی منتهی شود (سنوسی، ۱۴۳۰، ۴۲۸). از این رو، استقراء بیش از آنکه ابزار تأسیس قواعد جزئی باشد، راهی برای تحکیم قواعد عام است؛ در حالی که استنباط از نص بر دلالت یک واقعه یا نص معین تکیه دارد.

روش استنباط از نص این امکان را فراهم می‌کند که از یک آیه یا حدیث، به طور مستقیم یک ضابطه اصولی استخراج شود. مهم‌ترین آثار آن، سرعت در استنباط، پیوند مستقیم میان نص و قاعده و نشان دادن ظرفیت نصوص شرعی در تولید قواعد اصولی است. همچنین این روش نشان می‌دهد که برخی ضوابط اصولی نه از رهگذر تتبع گسترده، بلکه با تأمل در یک نص خاص نیز قابل کشف‌اند. مهم‌ترین مزیت آن، صراحت و نزدیکی مستقیم به نص شرعی است؛ اما در مقایسه با استقراء نصوص، از قطعیت و شمول کمتری برخوردار است؛ زیرا همواره احتمال وجود مخصص، مقید، معارض یا قرینه‌ای دیگر وجود دارد و قواعد حاصل از آن معمولاً از حیث استحکام و فراگیری در مرتبه‌ای پایین‌تر از قواعد مبتنی بر استقراء مجموعه‌ای از نصوص قرار می‌گیرند.

۲-۴. استقراء اقوال صحابه

آرای صحابه به منزله سرمایه‌ای علمی در شکل‌گیری ضوابط اصولی به‌شمار می‌آید و استقراء در آرای ایشان راهی معتبر برای کشف ضوابط و مبانی اصولی تلقی می‌گردد. نقل است که ابوحنیفه در توصیف روش اجتهادی خود می‌فرماید: ابتدا به کتاب مراجعه می‌کنم اگر حکم را نیافتم به سنت رسول الله مراجعه می‌کنم اگر در سنت هم حکم را نیافتم به قول هر یک از صحابه که بخواهم عمل می‌کنم (ذهبی، ۱۴۰۸، ۳۴). همچنین از ابویوسف نقل است که به هنگام وفاتش فرمود: خداوند تو می‌دانی که در هر رخدادی نخست در کتاب جستجو کردم اگر نصی در آن نیافتم در سنت پیامبر نظر کردم اگر در آن هم نصی نمی‌یافتم به اقوال صحابه رجوع می‌نمودم (مطلوب، بی‌تا، ۱۲۹). محمد بن حسن نیز در استدلال به آرای صحابه می‌گوید: علم، علم آنان است؛ زیرا به اوامر و اقوال پیامبر داناتر و در فهم آن کوشاتر از ما بودند (شیبانی، ۱۴۰۳، ۲۹۱/۱). بنابر مطالب مذکور می‌توان گفت آراء و آثار صحابه نه تنها در فروع فقهی بلکه در تخریج قواعد اصولی نیز نزد حنفیه به عنوان منبعی معتبر تلقی می‌گردد. تمجید علما از علم و عمل صحابه خود گواه بر این مطلب است. قواعد اصولی مستخرج از آثار صحابه در بیشتر موارد با ادله دیگری چون نصوص شرعی یا لغت عربی تقویت و تأیید گشته است تا اتقان و استحکام این ضوابط را بیشتر کند؛ اما آنچه که حائز اهمیت است اعتبار آرای صحابه به عنوان منبع و مستندی جهت تأسیس ضوابط اصولی است.

۲-۴-۱. نمونه‌هایی از استقراء اقوال صحابه جهت اخذ قواعد اصولی: در بحث عمل به خبر آحاد اصولیان حنفیه با استناد به حوادث متعددی در عصر صحابه به وجوب عمل به آن حکم می‌دهند. بزودی در این باره می‌گوید: «خبر آحاد موجب عمل است گرچه مفید علم نیست و دلیل این ضابطه موارد متعددی است که از صحابه نقل شده است و آنان به اخبار آحاد اعتبار داده و بر مبنای آن عمل نموده‌اند» (بزودی، بی‌تا، ۱۵۵). از جمله این که در بحث میراث جده نقل است که زنی نزد ابوبکر رفت و از سهم الارث خود از ماترک نوه‌اش پرسید. ابوبکر جواب داد که در کتاب و سنت چیزی معین نگشته است. ایشان از صحابه در این مورد مشورت گرفت. مغیره بن شعبه گفت من از پیامبر شنیدم که سهم جده یک ششم است. ابوبکر خطاب به وی گفت

شاهدی بر این مدعا داری؟ محمد بن مسلمة گفت: من نیز همین را از رسول خدا شنیدم و به این ترتیب ابوبکر سهم جده را یک ششم تعیین نمود (ابوداود، ۱۴۳۰، ۵۲۱/۴). در واقع ایشان خبر واحد را معتبر دانسته و به وسیله آن یک حکم شرعی را تنفیذ نموده است. گرچه صحابه خود به این موضوع اشاره ننموده باشند؛ اما از این رویکرد فقهی آنان ضابطه اصولی و وجوب عمل به خبر آحاد تنفیذ می‌گردد. این مطلب را دبوسی نیز در کتاب خود بیان نموده است (دبوسی، ۱۴۲۱، ۱۷۳).

یکی دیگر از قواعد اصولی مأخوذ از استقرای آرای صحابه حجیت قیاس است. اصولیان حنفیه در بحث از حجیت قیاس بعد از ذکر آیات و احادیثی به عنوان شاهد و دلیلی بر مسئله، عمل صحابه را به عنوان مهم‌ترین مبنای اخذ این ضابطه بیان می‌کنند. بزودی در این باره می‌گوید: صحابه بر صحت احتجاج به قیاس اجماع دارند و اجماع آنان همچون آیه قرآن برای ما حجت است. به عنوان مثال صحابه در بحث سهم الارث جد اختلاف نظر داشتند و هیچ کدام برای نظر خود به نصوص احتجاج نمودند بلکه با قیاس و رأی شخصی حکم مسئله را بیان نمودند (دبوسی، ۱۴۲۱، ۲۷۰). دبوسی سپس به نقل نامه عمر بن خطاب به ابوموسی اشعری می‌پردازد آنجا که می‌فرماید: «الْفَهْمُ الْفَهْمُ فِيمَا يَخْتَلِجُ فِي صَدْرِكَ مِمَّا لَمْ يَبْلُغَكَ فِي الْكِتَابِ وَالسُّنَّةِ أَعْرِفَ الْأَمْثَالَ وَالْأَشْبَاهَ ثُمَّ قَسِ الْأُمُورَ عِنْدَ ذَلِكَ وَأَعْمِدْ إِلَى أَحَبِّهَا إِلَى اللَّهِ وَأَشْبِهِهَا فِيمَا تَرَى» (بیهقی، ۱۴۲۴، ۱۰/۹۷)؛ دار قطنی، ۱۴۲۴، ۵/۳۶۷). وی این گفتار عمر بن خطاب را دال بر حجیت قیاس نزد صحابه می‌داند.

۲-۴-۲. بررسی و ارزیابی روش استقراء اقوال صحابه: این روش موجب می‌شود که در تخریج قواعد اصولی، فهم نسلی که نزدیک‌ترین پیوند را با عصر نزول و سنت نبوی داشته‌اند، مورد توجه قرار گیرد. اثر مهم آن، تقویت پیوند میان اصول فقه و میراث سلف، و کمک به بازسازی شیوه عملی استنباط در صدر اسلام است. همچنین این روش به‌ویژه در مسائلی مانند حجیت خبر واحد یا قیاس، می‌تواند نقش تأییدی و تقویتی مهمی ایفا کند. مهم‌ترین مزیت این روش، اعتبار علمی و تاریخی فهم صحابه است؛ زیرا آنان شاهد نزول وحی، آگاه‌تر به اسباب ورود نصوص و آشنا تر با زبان و فضای تشریع بوده‌اند. از این رو، استقراء در اقوال و اعمال آنان می‌تواند قرینه‌ای مهم بر فهم صحیح ادله و مبنایی معتبر برای کشف ضوابط اصولی باشد. در مقابل، این روش با این اشکال بنیادین مواجه است که فهم صحابه، هرچند ممتاز و نزدیک به عصر وحی است؛ اما عین وحی نیست. بنابراین، اقوال آنان از خطا مصون دانسته نمی‌شود و نمی‌توان برای آنها همان درجه از حجیت نص را قائل شد. افزون بر این، اختلاف صحابه در برخی مسائل خود می‌تواند مانع از استخراج یک قاعده کاملاً منسجم و قطعی شود.

۲-۵. استقراء لغت و زبان عربی

یکی دیگر از راه‌های استخراج ضوابط اصولی استقراء لغت و زبان است. از آنجا که متون اصیل دینی یعنی نصوص کتاب و سنت به زبان عربی نازل شده‌اند اصولیان این زبان را به عنوان ابزاری برای استخراج ضوابط و شالوده‌ای ضروری برای فهم نصوص و استخراج ضوابط اصولی تلقی کرده‌اند. کاربرد زبان در تخریج و تأسیس ضوابط اصولی بدین شکل است که اصولیان با تتبع در نحوه به کارگیری الفاظ و عبارات در زبان عربی به ضوابطی کلی و منسجم دست پیدا می‌کنند. برای مثال وقتی اصولیان به دنبال فهم معنای حقیقی و اولیه یک لفظ باشند به اشعار و خطابات و استعمالات قرآن و حدیث رجوع می‌کنند. این تتبع آنها را قادر می‌سازد تا دریابند یک لفظ در اصل برای چه معنایی وضع شده و در چه مواردی به‌طور مجازی به کار می‌رود در نتیجه می‌توانند ضابطه‌ای کلی در باب حقیقت و مجاز یا عام و خاص تدوین کنند. همین روند درباره صیغه امر و نهی، مطلق و مقید یا الفاظ مشترک و ... نیز جریان دارد. این ضوابط می‌توانند مبنای استنباطات فقهی قرار گیرند. هنگامی که فقیه با یک نص شرعی مواجه می‌شود تکیه بر این ضوابط اصولی به او کمک می‌کند تا معنای مراد شارع را به درستی دریابد و حکم فقهی را بدون گرفتار شدن در تعارض یا خطا استخراج نماید. گرچه تخریج ضوابط اصولی در اصول حنفیه از راه استقراء فروع فقهی شکل گرفته است؛ اما بهره گرفتن از لغت و قواعد زبانی در تخریج ضوابط اصولی در کتب اصولی آنان زیاد به چشم می‌خورد.

۲-۵-۱. نمونه‌هایی از استقراء لغت و زبان عربی جهت اخذ قواعد اصولی: در مبحث استثناء، بسیاری از اصولیان حنفی تصریح کرده‌اند که اهل لغت، استثناء از اثبات را نفی و استثناء از نفی را اثبات می‌دانند (بخاری، ۱۴۱۸ق، ۱۹۰/۳). این معنا از برخی آیات نیز قابل استفاده است؛ از جمله: «قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ...» (اعراف/۱۱)، «إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى أَنْ يَكُونَ مَعَ السَّاجِدِينَ» (حجر/۳۱) و «فَأَنْجَيْنَاهُ وَأَهْلَهُ إِلَّا امْرَأَتَهُ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ» (اعراف/۸۳). این آیات نشان می‌دهند که مستثنی حکمی مخالف مستثنی منه دارد. هرچند ابوحنیفه این برداشت را نپذیرفته و معتقد است حکم تنها برای ماقبل مستثنی ثابت می‌شود و حکم مستثنی، براساس قواعد لغوی، مسکوت بوده و باید از ادله دیگر به دست آید (لکنوی، ۱۴۲۳ق، ۳۳۴/۱). یکی از مهم‌ترین کاربردهای قاعده «الاستثناء من النفي إثبات و بالعكس» در استنباط حکم از حدیث «لَا نِكَاحَ إِلَّا بِوَلِيِّ وَشَاهِدَيَّ عَدْلٍ» (دارقطنی، ۱۴۲۴ق، ۳۱۵/۴) است. از آنجا که استثناء در سیاق نفی وارد شده، دلالت بر اثبات حکم برای مورد استثناء دارد؛ بنابراین تحقق نکاح منوط به وجود ولی و دو شاهد خواهد بود. از همین رو، بسیاری از اصولیان حنفی لزوم حضور ولی و دو شاهد را بر پایه قواعد زبانی و دلالت‌های لغوی استنباط کرده‌اند که بیانگر پیوند نزدیک ضوابط اصولی با مبانی زبانی در مکتب حنفیه است. از دیگر مباحث اصولی متأثر از لغت، بحث معانی حروف است. اصولیان حنفی با استقراء کلام عرب و بهره‌گیری از آرای لغویان، معانی حروف را تبیین کرده‌اند. برای نمونه، در بحث دلالت حرف «واو»، آن را دال بر مطلق جمع دانسته‌اند (ابن ساعاتی، ۱۴۱۸، ۸۸/۱؛ بخاری، بی تا، ۱۰۹/۲). همچنین در تبیین معانی سایر حروف و الفاظی چون کیف، کم و حتی، مهم‌ترین مستند آنان استقراء استعمالات عرب و اقوال لغویان است.

۲-۵-۲. بررسی و ارزیابی روش استقراء لغت و زبان عربی: تکیه بر زبان و الفاظ در فهم مراد شارع از مبانی مهم علم اصول فقه است؛ اما این فهم نه بر پایه ظن شخصی، بلکه براساس استقراء و تتبع در استعمالات زبانی شکل می‌گیرد. در واقع، معنای الفاظ از رهگذر قرائن و تواتر استعمال شناخته می‌شود. ابن تیمیه نیز تصریح می‌کند که برخلاف عقلیات که تقلید در آنها جایز نیست، در زبان عربی تقلید رواست؛ زیرا زبان بر عرف و عادت اهل آن استوار بوده و قواعد آن از طریق سماع و استقراء کشف می‌شود (ابن تیمیه، ۱۴۲۶، ۶۸). این روش، قواعد اصولی مربوط به دلالت الفاظ، عموم و خصوص، حقیقت و مجاز، امر و نهی و مانند آن را بر مبنای زبانی و منسجم استوار می‌سازد و چارچوبی روشمند برای فهم نصوص شرعی فراهم می‌آورد؛ امری که از تفسیرهای سلیقه‌ای و بی‌ضابطه جلوگیری می‌کند. همچنین، از آنجا که قرآن و سنت به زبان عربی نازل شده‌اند، رجوع به استعمالات عرب، اشعار، محاورات و منقولات لغویان پشوانه‌ای ضروری برای فهم ادله شرعی به‌شمار می‌رود و به ضبط مفاهیم و تحلیل دقیق دلالت الفاظ کمک می‌کند. با این حال، این روش خالی از اشکال نیست؛ زیرا بسیاری از استعمالات لغوی بر نقل و استقراء ناقص استوارند و گاه اختلاف لغویان یا تفاوت در تشخیص معنای حقیقی و مجازی، به اختلاف در قواعد اصولی می‌انجامد. همچنین، اتکای صرف به زبان، در صورت غفلت از قرائن شرعی و مقاصد شریعت، ممکن است به فهمی محدود و صرفاً لفظ‌محور منجر شود.

۲-۶. تلازم عقلی

از روش‌های مهم در تخریج قواعد اصولی، بهره‌گیری از عقل و قواعد منطقی است. در این روش، عقل با بررسی لوازم و ملزومات احکام، به تأسیس قواعدی می‌پردازد که موجب انسجام در استنباط و جلوگیری از پراکندگی و تناقض می‌شود. هرچند در آثار متقدمان حنفی این رویکرد کمتر دیده می‌شود و غالب قواعد براساس آرای فقهی ائمه مذهب شکل گرفته است؛ اما در تطور مکتب اصولی حنفیه، به‌ویژه در آثار پس از جصاص، بزدوی، دبوسی و سرخسی، این گرایش پررنگ‌تر شده است. این تحول به‌ویژه در شروح کتاب المنار نسفی و آثاری مانند افاضة الانوار دهلوی آشکار است؛ جایی که نویسندگان به تکیه بر مبانی عقلی و منطقی به تبیین و تأسیس قواعد اصولی پرداخته است. برای نمونه، دهلوی در بحث اجتماع معنای حقیقی و مجازی، با استدلال عقلی بیان می‌کند که یک شیء در یک زمان واحد نمی‌تواند هم در مکان خود باشد و هم از آن منفک گردد؛ لذا اراده هم‌زمان معنای حقیقی و مجازی در یک لفظ ممکن نیست (دهلوی، ۱۴۲۶، ۱۹۶). همچنین ابن نجیم در بحث دلالت امر بر وجوب، با

استناد به تبادر معنای وجوب از صیغه امر، رابطه‌ای لازم میان لفظ امر و وجوب را اثبات می‌کند (ابن نجیم، ۱۴۲۲، ۳۸). این نوع استدلال‌ها نشان می‌دهد که قواعد اصولی می‌توانند بر پایه روابط عقلی و منطقی نیز استوار شوند و به سامان‌دهی استنباط فقهی کمک کنند.

لازم به ذکر است که مفهوم عقل در آثار اصولی تنها با عنوان عقل مطرح نشده، بلکه با اصطلاحاتی مانند رأی، شهرت، سیره عقلا، آرای محموده، قیاس و استحسان نیز بیان شده است (نقشبندی، ۱۳۹۹، ۵۸).

۲-۶-۱. ثمره فقهی: از قواعد اصولی‌ای که حنفیه آن‌را بر پایه تلازم‌های عقلی و قواعد منطقی استنباط کرده‌اند، قاعده امتناع اجتماع معنای حقیقی و مجازی در استعمال واحد است؛ به این معنا که حمل یک لفظ بر هر دو معنای حقیقی و مجازی در یک استعمال ممکن نیست؛ زیرا حقیقت و مجاز دو مرتبه متفاوت دلالت‌اند و جمع میان آن دو مستلزم تناقض است. ثمره فقهی این قاعده در حکم شارب مسکرات ظاهر می‌شود. حنفیه با استناد به حدیث «مَنْ شَرِبَ الْخَمْرَ فَاجْلِدُوهُ» (ابوداود، ۱۴۳۰، ۵۳۵/۶) معتقدند حد فقط در خمر انگور ثابت است و به سایر مسکرات مانند نبیذ و امثال آن تعمیم داده نمی‌شود (ابن نجیم، ۱۴۲۲، ۱۵۲). استدلال آنان این است که «خمر» در حدیث، معنای حقیقی خود را دارد و اطلاق آن بر سایر مسکرات مجازی است، و از آنجا که جمع میان معنای حقیقی و مجازی در استعمال واحد ممتنع است، حدیث شامل مطلق مسکر نمی‌شود. بنابراین، ثبوت حد برای شارب خمر از همین حدیث استفاده می‌شود؛ اما حکم سایر مسکرات از طریق اجماع ثابت می‌گردد.

یکی دیگر از قواعد برگرفته از عقل و قواعد منطقی قطعی بودن دلالت عام است. بر این اساس، لفظ عام تا زمانی که مخصصی وارد نشده باشد، بر همه افراد خود به‌طور قطعی دلالت دارد و می‌تواند منشأ حکم الزام‌آور باشد. ثمره فقهی آن در بحث تعارض ادله و نسخ آشکار می‌شود؛ برای نمونه، حدیث عَرْنِیْنِ با دلالت خاص خود حکم طهارت بول حیوان مأکول اللحم را اثبات می‌کند، در حالی که حدیث «استنزهوا من البول» (دارقطنی، ۱۴۲۴، ۲۳۲/۱) به سبب شمول لفظ «بول» نسبت به همه اقسام آن، عام و قطعی‌الدلاله است. از منظر حنفیه، ملاک در تعارض نه عموم و خصوص، بلکه قطعیت دلالت است؛ ازاین‌رو هر دو حدیث قطعی‌الدلاله بوده و در نتیجه عام می‌تواند خاص را نسخ کند (حصکفی، ۱۴۱۳، ۹۴-۹۵). این امر نشان می‌دهد قاعده قطعی‌الدلاله بودن عام - که از تلازم عقلی استخراج شده - چگونه در فقه حنفی به نتایج عملی در باب تعارض و نسخ منتهی می‌شود.

۲-۶-۲. بررسی و ارزیابی روش تلازم عقلی: این روش نشان می‌دهد که حنفیه علاوه بر اتکا بر استقرای نصوص و شواهد زبانی برای عقل نیز جایگاهی بنیادین در نظام اصولی خود قائل هستند و از آن به‌عنوان ابزاری کارآمد برای تدوین قواعد کلی بهره می‌گیرند؛ اما با این‌وجود به‌نظر می‌رسد به‌کارگیری آن در استخراج قواعد اصولی غالباً در کنار ادله دیگر به‌ویژه قواعد زبانی و فروعات فقهی بوده و به‌شیوه ادله تکمیلی از آن بهره گرفته شده است و شاید دلیل این امر این باشد که عقل از دیدگاه اهل سنت استقلالاً حجیت ندارد؛ زیرا عقل در معرض خطا و محدود به زمان و مکان است. این روش به اصولیان امکان می‌دهد که از رهگذر روابط عقلی و منطقی میان مفاهیم، قواعدی را استخراج کنند که در تنظیم استنباط و حل تعارضات نقشی اساسی دارند. از مهم‌ترین آثار آن، افزایش انسجام درونی دستگاه اصولی، توضیح نسبت میان مفاهیم، و تقویت توان تحلیلی در مسائل پیچیده اصولی و فقهی است. مهم‌ترین مزیت این روش، قدرت تحلیل و نظم‌بخشی عقل است. در جایی که نصوص یا فروع به‌تنهایی برای توضیح یک نسبت کافی نیستند، عقل می‌تواند با کشف لوازم و ملزومات، ضابطه‌ای منسجم ارائه کند. در مقابل، این روش در صورتی که از نص فاصله بگیرد، ممکن است به تجرید ذهنی و غلبه تحلیل‌های منطقی بر واقعیت استنباطی بینجامد. همچنین از آنجا که عقل بشری در معرض خطا و تأثر از پیش‌فرض‌هاست، تکیه مستقل بر آن می‌تواند محل مناقشه باشد. از همین‌رو، در مکتب حنفیه نیز این روش غالباً به‌صورت مکمل و در کنار دیگر ادله به‌کار رفته است.

نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که:

- ۱- تخریج و تکوین قواعد اصولی در مکتب حنفیه، حاصل یک رویکرد تک‌بعدی نیست، بلکه برآمده از منظومه‌ای روشمند و درهم‌تنیده از ابزارهای استنباطی است.
- ۲- در میان ابزارهای استنباط، استقراء فروع فقهی نقشی محوری و تعیین‌کننده در شکل‌گیری منهج اصولی حنفیه داشته است؛ به‌گونه‌ای که اصولیان این مذهب قواعد اصولی را عمدتاً در پرتو تتبع گسترده در فروع منقول از ائمه مذهب استخراج کرده‌اند. این رویکرد استقرایی، پیوندی وثیق میان اصول فقه و تجربه واقعی اجتهاد فقهی ایجاد کرده و قواعد اصولی را بازتابی از سیره استنباطی امام مذهب و شاگردان برجسته او ساخته است؛ از همین‌رو، در موارد تعارض ظاهری میان قاعده اصولی و فرع فقهی ثابت، حنفیه گاه جانب فرع منقول را ترجیح داده‌اند.
- ۳- با وجود محوریت استقرای فروع، منهج حنفیه به این روش محدود نیست و این مکتب از استقرای نصوص شرعی، استنباط مستقیم از نص، ادله عقلی و قرائن لغوی نیز بهره برده است؛ هرچند این روش‌ها غالباً نقشی تقویتی، تکمیلی و پشتیبان در تثبیت و تبیین قواعدی داشته‌اند که ریشه اصلی آنها در فروع فقهی مذهب نهفته است. بر این اساس، منهج اصولی حنفیه رویکردی تجربه‌محور، کاربردگرا و منعطف است که ضمن وفاداری به میراث فقهی امام مذهب، اصول را در متن و بطن فقه و اجتهاد قرار می‌دهد و آن‌را به دستگاهی نظری و مجرد فرو نمی‌کاهد.
- ۴- تأکید حنفیه بر استقرای فروع فقهی، جلوه‌ای از عقلانیت عملی و رویکرد واقع‌گرایانه آنان به علم اصول است؛ رویکردی که اصول فقه را ابزاری برای فهم، تبیین و استمرار اجتهاد می‌داند و نه صرفاً عرصه‌ای برای منازعات نظری و افتراضات ذهنی.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

سپاسگزاری

در پایان، از همکاران محترم دوفصلنامه مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب که با دقت نظر و راهنمایی‌های ارزشمند خویش در رفع نواقص و تکمیل اصلاحات این مقاله نقش‌آفرین بودند، و نیز از داوران ارجمند که با نقدهای سنجیده و یادآوری‌های دقیق خود بر غنای علمی پژوهش افزودند، سپاسگزاریم.

منابع

- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم. (۱۴۲۶ق). *الرد علی المنطقیین*. بیروت: مؤسسه الریان.
- ابن حزم، محمدعلی بن أحمد. (بی‌تا). *المحلی بالآثار*. بیروت: دارالفکر.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۲۵ق). *مقدمه ابن خلدون*. دمشق: دارالبخ.
- ابن نجیم، زین الدین بن ابراهیم. (۱۴۲۲ق). *فتح الغفار بشرح المنار*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابوداود، سلیمان بن اشعث. (۱۴۳۰ق). *سنن ابوداود*. لبنان: دارالرساله العالمیه.
- احمد، محمود عبدالعزيز. (بی‌تا). «طریقه الحنفیه فی علم اصول الفقه تاریکها و سماتها المنهجیه». مرکز نماء للبحوث والدراسات.
- امیر بادشاه، محمد امین. (۱۴۰۳ق). *تیسیرالتحریر*. مکه: دارالباز.

- باحسین، یعقوب. (١٤١٤ق). *التخريج عند الفقهاء و الاصولیین*. ریاض: مكتبة الرشد.
- بخاری، عبدالعزیز. (١٤١٨ق). *كشف الاسرار عن اصول فخر الاسلام البزدوی*. بیروت: دارالکتب العربی.
- بزدوی، علی بن محمد. (بی تا). *کنز الوصول الى معرفة الاصول*. کراچی: بی نا.
- بیہقی، احمد بن حسین. (١٤٢٤ق). *السنن الکبری*. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- پارسا، فرزاد. (١٣٩٥ش). «مناہج، روش های استدلال، مزایا و معایب مکتب اصولی احناف». *فقه و مبانی حقوق اسلامی*. ٤٩(٢): ٢٥٩-٢٤٧.
- تفتازانی، عمر. (١٤١٦ق). *شرح التلویح علی التوضیح لمتن التنقیح فی أصول الفقه*. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- جصاص، احمد بن علی رازی. (١٤٠٥ق). *احکام القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- همو. (١٤٠٥ق). *الفصول فی الاصول*. کویت: وزارة الاوقاف و الشؤون الاسلامیة.
- حصکفی، محمد علاء الدین. (١٤١٣ق). *إفاضة الأنوار علی أصول المنار*. دمشق: مكتبة الامام الأوزاعي.
- خرم دل، مصطفی. (١٣٨٤ش). *تفسیر نور*. تهران: نشر احسان.
- دار قطنی، علی بن عمر. (١٤٢٤ق). *سنن الدار قطنی*. بیروت: مؤسسة الرسالة.
- دبوسی، ابو زید. (١٤٢١ق). *تقویم الادلة فی اصول الفقه*. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- دهلوی، محمود بن محمد. (١٤٢٦ق). *إفاضة الانوار فی إضاءه اصول المنار*. قاهره: مكتبة الرشد.
- دهلوی، ولی الله. (١٤٢٦ق). *حجة الله البالغة*. بیروت: دارالجليل.
- ذهبی، محمد بن احمد. (١٤٠٨ق). *مناقب الامام ابی حنیفة و صاحبه*. هند: لجنة احیاء المعارف النعمانیة.
- زرکشی، بدر الدین. (١٤٠٥ق). *المنثور فی القواعد الفقهیة*. کویت: وزارة الاوقاف الكويتیة.
- سلمی، عیاض بن نامی. (١٤١٨ق). *استدلال الاصولیین بالكتاب و السنة علی القواعد الاصولیة*. بی جا: دار التدمیریة.
- سمیر، حاتم. (بی تا). *بین مدرسة الفقهاء و مدرسة المتکلمین فی اصول الفقه*. بی جا: بی نا.
- سنوسی، طیب. (١٤٣٠ق). *الاستقراء و اثره فی القواعد الاصولیة و الفقهیة*. ریاض: دار ابن حزم.
- شاطبی، ابراهیم بن موسی غرناطی. (١٤١٧ق). *الموافقات*. مصر: دار ابن عفان.
- شربینی، خطیب. (١٤٣٠ق). *معنی المحتاج إلى معرفة معانی ألفاظ المنهاج*. دمشق: دار الفیحاء.
- شیبانی، محمد بن حسن. (١٤٠٣ق). *الحجة علی اهل المدينة*. بیروت: عالم الکتب.
- عباسی، نورالدین. (١٤٢٩ق). *التقريب بین القواعد الاصولیة فیما لا نص فیہ*. بیروت: دار ابن حزم.
- عیساوی، صلاح حمید عبد. (١٤٣٣ق). *تأصيل القواعد الاصولیة المختلف فیها بین الحنفیة و الشافعیة*. سوریه: دار النوادر.
- کیلانی، عبدالرحمان. (١٤٢١ق). *قواعد المقاصد عند الامام الشاطبی*. دمشق: دار الفکر.
- لکنوی، عبدالعلی. (١٤٢٣ق). *فواتح الرحمت بشرح مسلم الثبوت*. بیروت: دارالکتب العلمیة.

- محلی، جلال الدین. (۱۴۲۹ق). *البدر الطالع فی حل جمع الجوامع*. دمشق: مؤسسه الرساله.
- مسلم، مسلم بن حجاج. (بی تا). *صحیح مسلم*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مصطفی، ابراهیم و دیگران. (بی تا). *المعجم الوسیط*. اسکندریه: دارالدعوه.
- مطلوب، محمود. (بی تا). *ابویوسف حیاتہ و آثارہ و آراؤہ الفقہیہ*. بغداد: دانشگاه بغداد.
- ملاجیون، احمد. (۲۰۱۹م). *نور الأنوار فی شرح المنار*. عمان: دارالفاروق.
- ملاح، ابوعبدالرحمن. (۱۴۳۱ق). *الأحادیث الضعیفہ والموضوعه التي حکم علیها الحافظ ابن کثیر فی تفسیرہ*. مدینه: مکتبه العلوم و الحکم.
- نسفی، ابوالبرکات. (۱۳۲۶ق). *المنار فی اصول الفقہ*. بی جا: مطبعه احمد کامل.
- نقشبندی، نوید. (۱۳۹۹ش). «مدلول عقل و کارکردهای آن در اصول فقہ اهل سنت». دوفصلنامه تخصصی مطالعات فقہ و اصول، سال سوم، صفحات ۵۳-۷۱.

References

- Ibn Taymīyyah, A. (2005). al-Radd ‘Alā al-Mantiqīyyīn. Beirut: al-Rayyān. [In Arabic]
- Ibn Ḥazm, MAbA. (n.d.). al-Muḥallā bil-Āthār. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Khaldūn, AbM. (2004). Muqaddimat Ibn Khaldūn. Damascus: Dār al-Balkhī. [In Arabic]
- Ibn Nujaīm, ZbA. (2001). Fath al-Ghaffār bi-Sharḥ al-Manār. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyat. [In Arabic]
- Abū Dāwūd, SbA. (2008). Sunan Abī Dāwūd. Lebanon: Dār al-Risālat al-‘Ālamīyyat. [In Arabic]
- Aḥmad, M‘A. (n.d.). Ṭarīqat al-Ḥanafīyyat Fī ‘Ilm Uṣūl al-Fiqh: Tārīkhuhā wa Simātuhā al-Manhajīyyat. Beirut: Markaz Namā’ lil-Buḥūth wa al-Dirāsāt. Available from: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://nama-center.com/articles/details/41021&ved=2ahUKEwjy5ais3Y6VAxVXKVkFHUZyI80QFnoECCMQAQ&sqi=2&usg=AOvVaw0Wn2-TKXXkvutvjV0d_7R3 . [In Arabic]
- Amīr Bādishāh, MA. (1982). Taysīr al-Taḥrīr. Mecca: Dār al-Bāz. [In Arabic]
- Bāḥusayn, Y. (1993). al-Takhrīj ‘Inda al-Fuqahā wa al-Uṣūlīyyīn. Riyadh: Maktabat al-Rushd. [In Arabic]
- Bukhārī, ‘A. (1997). Kashf al-Asrār ‘An Uṣūl Fakhr al-Islām al-Bazdawī. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Arabī. [In Arabic]
- Bazdawī, ‘AbM. (n.d.). Kanz al-Uṣūl Ilā Ma‘rifat al-Uṣūl. Karachi: Npn. [In Arabic]
- Biyhaqī, AbH. (2003). al-Sunan al-Kubrā. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyat. [In Arabic]
- Parsa, F. (2017). “A Research on Sources, Methods of Argument and Merits and Demerits of the Hanafite School of Uṣūl”. *Jurisprudence the Essentials of the Islamic Law*. 49(2):247-259. [In Persian]
- Taftāzānī, ‘U. (1995). Sharḥ al-Talwīḥ ‘Alā al-Tawḍīḥ li-Matn al-Tanqīḥ fī Uṣūl al-Fiqh. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyat. [In Arabic]
- Jaṣṣāṣ, A. b. A. Rāzī. (1984). Aḥkām al-Qur’ān. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- _____. al-Fuṣūl fī al-Uṣūl. Kuwait: Wizārat al-Awqāf wa al-Shu’ūn al-Islāmīyyat. [In Arabic]
16. Ḥiṣkafī, M‘A. (1992). Ifāḍat al-’Anwār ‘Alā ‘Uṣūl al-Manār. Damascus: Maktabat al-Imām al-Awzā’ī. [In Arabic]
- Khurramdil, M. (2005). Tafsīr Nūr. Tehran: Nashr Eḥsān. [In Persian]
- Dārquṭnī, ‘A‘U. (2003). Sunan al-Dār Quṭnī. Beirut: al-Risālat. [In Arabic]
- Dabūsī, AZ. (2000). Taqwīm al-Adillat fī Uṣūl al-Fiqh. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyat. [In Arabic]
- Dehlawī, MM. (2005). Ifāḍat al-Anwār fī Idā’at Uṣūl al-Manār. Cairo: Maktabat al-Rushd. [In Arabic]
- Dehlawī, WA. (2005). Ḥujjat Allāh al-Bālighat. Beirut: Dār al-Jīl. [In Arabic]
- Dhahabī, MbA. (1987). Manāqib al-Imām Abī Ḥanīfat wa Ṣāhibayh. India: Lajnat Iḥyā’ al-Ma‘ārif al-Nu‘māniyyat. [In Arabic]

- Sullamī, ‘AN. (1998). *Istidlāl al-Uṣūlīyyīn bil-Kitāb wa al-Sunnat ‘Alā al-Qawā‘id al-Uṣūlīyyat*. Np. Dār al-Tadmīrīyyat. [In Arabic]
- Samīr, H. (n.d.). *Bayn Madrisat al-Fuqahā’ wa Madrisat al-Mutikallimīn fī Uṣūl al-Fiqh*. Np. Npn. [In Arabic]
- Sanūsī, T. (2008). *al-Istiqrā’ wa Atharuh fī al-Qawā‘id al-Uṣūlīyyat wa al-Fiqhīyyat*. Riyadh: Dār Ibn Ḥazm. [In Arabic]
- Shāṭibī, IM. (1996). *al-Muwāfiqāt*. Egypt: Dār Ibn ‘Affān. [In Arabic]
- Sharbīnī, KH. (2008). *Mughnī al-Muḥtāj Ilā Ma‘rifat Ma‘ānī Alfāz al-Minhāj*. Damascus: Dār al-Fayḥā. [In Arabic]
- Shaybānī, MḤ. (1982). *al-Ḥujjat ‘Alā Ahl al-Madīnat*. Beirut: ‘Ālam al-Kutub. [In Arabic]
- ‘Īsāwī, ṢḤ‘A. (2011). *Ta’ṣīl al-Qawā‘id al-Uṣūlīyyat al-Mukhtalif Fihā Bayn al-Ḥanafīyyat wa al-Shāfi‘īyyat*. Syria: Dār al-Nawādir. [In Arabic]
- Laknawī, ‘A. (2002). *Fawātiḥ al-Raḥmūt bi-Sharḥ Muslim al-Thubūt*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyyat. [In Arabic]
- Maḥallī, J. (2008). *al-Badr al-Ṭālī‘ fī Ḥallī Jam‘ al-Jawāmi‘*. Damascus: al-Risālat. [In Arabic]
- Muslim, MḤ. (n.d.). *Ṣaḥīḥ Muslim*. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Muṣṭafā I, et al. (n.d.). *al-Mu‘jam al-Wasīṭ*. Alexandria: Dār al-Da‘wat. [In Arabic]
- Maṭlūb, M. (n.d.). *Abū Yūsuf: Ḥayātuh wa Ātharuh wa Ārā’uh al-Fiqhīyyat*. Baghdad: Jāmi‘at Baghdād. [In Arabic]
- Mulāgīyūn, A. (2019). *Nūr al-’Anwār fī Sharḥ al-Manār*. Amman: Dār al-Fārūq. [In Arabic]
- Mallāḥ, A‘AR. (2009). *al-Aḥādīth al-Ḍa‘īfah wa al-Mawḍū‘at Allatī Ḥakama ‘Alayhā al-Ḥāfiẓ Ibn Kathīr fī Tafsīriḥ*. Madinah: Maktabat al-‘Ulūm wa al-Ḥikam. [In Arabic]
- Nasafī, AB. (1908). *al-Manār fī Uṣūl al-Fiqh*. Np: Maṭba‘at Aḥmad Kāmil. [In Arabic]
- Naghshbandi, N. (2020). “The meant and functions of mind in the Principles of Sunni jurisprudence”. *Studies of Jurisprudence and Principles*. 3(2): 53-71. [In Persian]